

S. A. Zielińska

ODNOWA LITURGII W ŻEŃSKICH WSPÓLNOTACH ZAKONNYCH

I. KIERUNKI REFORMY ŻYCIA LITURGICZNEGO WSPÓLNOT
ŻEŃSKICH W POLSCE W ŚWIETLE SUGESTII VATICANUM II
I ZAKONNEGO PRAWODAWSTWA POSOBOROWEGO

1. Główne akcenty odnowy liturgicznej.

Inspirowana przez Jana XXIII reforma liturgiczna przyjęta i skodyfikowana przez soborową Konstytucję o liturgii pogłębiła rozumienie istoty Kościoła, ukazując naturę liturgii i jej znaczenie. Naczelnym zadaniem odnowy było przede wszystkim: uczynić liturgię „źródłem i szczytem całego życia chrześcijańskiego” tak, aby cały Lud Boży jako żywe członki mistycznego Ciała Chrystusa, zgromadzony przez Chrystusa, z Nim i w Nim, świadomie i gorliwie uczestniczył w misterium odkupienia¹.

Dla osiągnięcia takiej skuteczności program odnowy zakreślony przez Sobór postawił wielkie wymagania wobec całego Kościoła a szczególnie wspólnot duszpasterskich i monastycznych. Zobowiązał do rewizji samego nauczania liturgii w seminariach, zwrócił uwagę na jej rolę w tworzeniu żywej i dynamicznej syntezy teologicznej, wskazał na konieczność szczególnej i nieustannej formacji liturgicznej kapłanów, alumnów oraz tworzenie dobrych ośrodków liturgicznych i przygotowanie profesorów przenikniętych duchem liturgii².

Wśród wspólnych przepisów dotyczących odnowy liturgicznej w seminariach i domach zakonnych znalazły jednak swój akcent wskazania dotyczące wspólnot żeńskich. Zarówno Instrukcja *Inter Oecumenici* jak i dokumenty o formacji liturgicznej kandydatów do kapłaństwa, mocno podkreślają, że to co dotyczy formacji liturgicznej życia wewnętrznego alumnów, należy także stosować w instytutach żeńskich³. Ten sam kierunek myślenia odnajdujemy w soborowych i posoborowych dokumentach dotyczących bezpośrednio odnowy życia zakonnego⁴.

¹ Por. KK 11; KL 21, 14; W. Świerżawski, *Mysterium Christi*, Kraków 1975, s. 43—44.

² Por. KL 15—17.

³ Instrukcja *Inter Oecumenici* 18; *Instructio de institutione liturgica in seminariis*, Romae 1979.

⁴ DZ 6; ES II, 20.

2. Ogólny kierunek — Liturgia centrum duchowości wspólnot kontemplacyjnych i czynnych.

Na liturgię jako centrum duchowości wspólnot zakonnych wskazuje Dekret *Perfectae caritatis*:

„...odnowa życia zakonnego obejmuje ustawiczne powracanie do źródeł wszelkiego życia chrześcijańskiego i do pierwotnego ducha ożywiającego instytucji...”

oraz:

„...członkowie instytutów powinni z nieustanną pilnością w oparciu o autentyczne źródła duchowości chrześcijańskiej, pielegnować ducha modlitwy i samą modlitwę ... Przede wszystkim zaś niech codziennie mają pod ręką Pismo św., aby przez czytanie i rozważanie Bożych pism nabywali „wzniesłego poznania Jezusa Chrystusa” (Flp 3, 8). Niech zgodnie z myślą Kościoła sprawują świętą liturgię, zwłaszcza Najświętszą tajemnicę Eucharystii, z wewnętrzną i zewnętrzną pobożnością, i z tego najbogatszego źródła niech zasilają swe życie duchowe”⁵.

Ze słów tych jasno wynika, że odnowa biblijna i liturgiczna ma głębokie zastosowanie w odnowie życia zakonnego, więcej od niej zależy prawdziwa odnowa ducha. Dokument stawia liturgię w centrum duchowości wspólnot zarówno kontemplacyjnych jak i czynnych, gdyż „jest pierwszym źródłem obcowania z Bogiem i przez nią samo życie Boże nam się udziela, ona jest pierwszą szkołą „życia duchowego”⁶.

Inną przyczyną, dla której życie zakonne winno być przepojone duchem i mocą liturgii, jest głębsze spojrzenie na życie zakonne, które od czasu Soboru Watykańskiego II jest rozpatrywane w całości tajemnicy Chrystusa i Kościoła.

Rozdz. VI *Lumen gentium* dowodzi, że misterium Kościoła nie da się ująć w pełni bez włączenia w nie życia zakonnego. Stanowi ono jego realizację jako wspólnoty miłości oraz przedłuża formę życia, jaką obrał Chrystus w pełni woli Ojca. Konsekracja przez śluby zakonne przyjęta przez Kościół i połączona z Ofiarą Eucharystyczną zespala osoby zakonne w szczególny sposób z tajemnicą Kościoła, nadaje ich życiu znamię kultu Bożego oraz czyni widowym znakiem świętości Kościoła, co najdoskonalej urzeczywistnia się w liturgii i dzięki liturgii⁷. Podkreśla to Konstytucja *Sacrosanctum Concilium*: liturgia, przez którą urzeczywistnia się dzieło naszego odkupienia, przyczynia się bardzo w wysokim stopniu do tego, „aby wierni wyrażali w życiu i objawiali wobec innych misterium Chrystusa i właściwą naturę prawdziwego Kościoła”⁸. Dlatego w odnowie liturgicznej

⁵ Tamże 2, 6.

⁶ Przemówienie Pawła VI na zakończenie II okresu Soboru Watykańskiego II.

⁷ Por. KK 44.

wspólnot żeńskich posoborowe dokumenty zwracają szczególną uwagę na rolę wspólnot lokalnych, które powinny być tak zorganizowane, aby jasno ukazywały wartości religijne. Ich ośrodkiem ma być Eucharystia, w której wszystkie siostry uczestniczą i której oddaje się cześć w kaplicy, gdzie może być odprawiana Msza św. i jest przechowywany Najświętszy Sakrament⁹. Powinien być też czas codziennej wspólnej modlitwy mającej za podstawę słowo Boże i zanoszonej do Boga w jedności z modlitwą Kościoła zwłaszcza Liturgią godzin, jak również okresy bardziej intensywnej modlitwy w ciągu tygodnia, miesiąca — dni skupienia czy dorocznych rekolekcji. Konieczna jest również asceza i częste korzystanie z Sakramentu Pojednania, który dzięki swej mocy jednania buduje wspólnotę i umacnia więź z Kościołem. Pokuta wewnętrzna i osobista musi być także zewnętrzna i wspólnotowa¹⁰. Zgodnie z prawem własnego instytutu powinien być czas na codzienną modlitwę osobistą i czytanie duchowe. Powinny być również ustalone sposoby pogłębienia szczególnych form pobożności, właściwych dla danego instytutu, a przede wszystkim nabożeństwa do Matki Bożej zgodnie z duchem liturgii¹¹.

3. Powrót do specyfiki własnej i ducha Założyciela. (Wierność względem własnego charyzmatu Założycieli).

W ramach eklezjalnego wymiaru życia zakonnego ujmowane jest zagadnienie charyzmatów właściwych poszczególnym rodzinom zakonnym. Charyzmat jest darem zawsze czynnym, „jest łaską daną Założycielom dla dobra Kościoła i przez Hierarchię Kościoła potwierdzoną, która zobowiązuje członków wspólnoty danego instytutu, strzec go, pogłębiać i nieustannie rozwijać, w harmonijnym wroście z Ciałem Chrystusa — Kościołem. Swoisty charakter tych charyzmatów pociąga za sobą szczególny styl uświęcania i apostołowania i ciągłego odczytywania znaków czasu. Określają one naturę ducha, cel i charakter, tworząc dziedzictwo duchowe każdego instytutu co stanowi ich tożsamość i kluczowy element wierności poszczególnych członków danej rodziny zakonnej”¹².

Dlatego instytuty zakonne posiadają własne modlitwy, święta, ceremoniały, które Kościół polecił zweryfikować i dostosować do odnowionej liturgii¹³.

⁸ Por. KL 2, 5, 7.

⁹ Por. Paweł VI. Adhor. ET 48; Dokument Kongregacji Zakonów i Instytutów Świeckich (SCRIS): *Kontemplacyjny wymiar życia zakonnego*, III. 1980. 9.

¹⁰ Por. KL 110.

¹¹ Por. Dokument SCRIS: *Istotne elementy nauczania Kościoła na temat życia konsekrowanego*. 31. V. 1983. 20.

¹² Por. ET 51; Dokument SCRIS oraz Kongregacji Biskupów. *Mutuae relationes* (MR) 14. V. 1978. 11.

¹³ Por. DZ 3; KL 8.

4. Nacisk na profesję jako aktualizację konsekracji chrzcielnej i jej wymiar teocentryczny i chrystocentryczny.

Kościół w odnowie życia zakonnego coraz mocniej kładzie nacisk na konsekrację przez śluby publiczne jako podstawę życia zakonnego. Jest ono aktem Bożym. Bóg powołując konsekruje osobę sobie na własność. Wyrazem tego poświęcenia ze strony człowieka jest pełne, świadome i dobrowolne oddanie siebie Bogu. W ten sposób jest ono ewangelicznym przymierzem, stwarza nową więź z Bogiem Trój-Jedynym w Jezusie Chrystusie, która wyrasta na podłożu chrztu, gdyż „korzeniami sięga głęboko w konsekrację chrztu i pełniej ją wyraża”¹⁴. Konsekracja tak pojęta jest czystym darem. Daje ona udział w posłannictwie zakorzenionym w mesjańskiej misji Chrystusa: Proroka, Kapłana i Króla, które w przypadku instytutów zakonnych jest czymś bardzo specjalnym i konkretnym, odpowiadającym charyzmatowi Założycieli¹⁵.

Konsekracja tak przyjęta nadaje życiu zakonnemu kierunek teocentryczny (trynitarny) wskazujący na cel życia zakonnego, który znajduje swoje odbicie w prawodawstwie wspólnot zakonnych. Papież Jan Paweł II określa go następująco: „Celem życia zakonnego jest oddawać cześć i chwałę Przenajświętszej Trójcy i poprzez konsekrację pomagać ludzkości dojść do pełni życia w Ojcu, Synu i Duchu Świętym”¹⁶. Tak ujęty cel zwrócony całkowicie ku Bogu ukierunkowuje jednocześnie służbę ku człowiekowi, wskazując na wartościowy kierunek życia zakonnego.

W teocentryzmie życia zakonnego zawarty jest integralnie chrystocentryczny jego wymiar. Konsekracja bowiem jest osobowym złączeniem z Chrystusem — Oblubieńcem i przyjęciem modelu Jego życia, rad i ukazaniem postawy adoracji, miłości i oddania wobec Ojca. To nie jest tylko śmierć starego człowieka, ale nowe, szczególne życie w Chrystusie i Kościele. Zanurzając się przez konsekrację ślubów zakonnych w tajemnicy paschalnej Odkupiciela poprzez miłość całkowitego oddania, osoba zakonna pragnie całą swoją osobę natchnąć duchem ofiary. W ten sposób w profesję zakonną wpisuje się podobieństwo miłości Chrystusa, która jest odkupieńcza i oblubieńcza zarazem.

Ewangeliczna rada czystości jest charyzmatycznym wyborem Chrystusa jako wyłącznego Oblubieńca.

Ubóstwo znajdujące się w samym centrum Ewangelii, kryje w sobie nieskończone bogactwo Boga i stanowi wyraz obdarowania, jakie się dokonało w Chrystusie.

¹⁴ Por. Dokum. *Istotne elementy*, jw. 5; Jan Paweł II. Adhor. *Redemptionis Donum* (RD) 7; DZ 5.

¹⁵ Por. MR 15; DZ 8.

¹⁶ Przemówienie Jana Pawła II, Waszyngton 7. X. 1979.

Posłuszeństwo ustanawia powinność szczególnego odniesienia do Chrystusa „posłusznego aż do śmierci” (I p 2, 6—8). Ponieważ Chrystusowe posłuszeństwo stanowi rdzeń dzieła Odkupienia, jego realizacja powinna przenikać całe zakonne powołanie w Kościele. Tu znajduje swoje źródło „całkowita uległość Duchowi Świętemu”, jak również postawa służby na wzór Chrystusa, i stąd powinna płynąć potrzeba poznania i umiłowania Konstytucji Zgromadzenia¹⁷.

Fakt konsekracji nadaje życiu zakonnemu wymiar kontemplacyjny, który ma być pogłębiany poprzez zarezerwowanie czasu poświęconego wyłącznie na adorację Boga, miłowanie Go i słuchanie w ciszy, pozostawanie w Jego obecności. Modlitwa dla osób konsekrowanych jest tu już nie tylko osobistą, ale również wspólnotową odpowiedzialnością adoracji, wstawiennictwa, uwielbienia i dziękczynienia. Ona jest podstawową koniecznością dogłębnego poznania Chrystusa, które dokonuje się i pogłębia z każdym dniem i coraz bardziej dzięki życiu modlitwy osobistej, wspólnotowej i liturgicznej, właściwej każdej rodzinie zakonnej¹⁸. Interwencja Kościoła przez liturgię ukazuje eklezjalny i społeczny aspekt stanu zakonnego stwierdzając, że profesja znajduje się w ramach doskonałej służby Bożej z tytułu publicznego w imieniu Kościoła. Ten charakter liturgiczny profesji — jej działanie konsekrujące oraz udział Kościoła — podkreślają nowe, ujednoczone obrzędy profesji wieczystej¹⁹.

5. Pneumatologiczny wymiar życia zakonnego.

Posoborowa refleksja teologiczna idąc za myślą Vaticanum II podkreśla głęboki związek życia zakonnego z działalnością Ducha Świętego. Określa życie zakonne jako dar lub szczególny charyzmat, który jest owocem Ducha Świętego działającego zawsze w Kościele. On jest dawcą charyzmatów Założycieli poszczególnych wspólnot zakonnych²⁰. Charyzmatyczność życia zakonnego wskazuje, że wpływ Ducha Świętego jest nie tylko w samej genezie, ale przenika również cały organizm wspólnoty.

Dynamiczny rozwój wspólnot i ich duchowy wzrost domaga się dowartościowania pneumatologii w życiu zakonnym, gdyż życie, aby w swej odnowie odzyskało swój autentyzm, swoją głębię, posiadało dynamiczną wierność duchowi Założycieli, musi być życiem w Duchu Świętym²¹.

¹⁷ Por. Adhor. RD 8, 11—14; Adhor. ET 6; Mk 10, 45.

¹⁸ Por. Adhor. ET 45; Adhor. RD 8.

¹⁹ Por. KK 45. Dekret Kongregacji Kultu Bożego: *Obrzędy służbów zakonnych*, 2. II. 1970.

²⁰ Por. DZ 1; KK 12—13, 42—43, 45.

²¹ Por. S. Łukasik, *Duch Święty w życiu zakonnym*, AK 80 (1973) nr 384 s. 148—149.

Ten bezwzględny prymat życia w Duchu Świętym podkreśla szczególnie dokument Kongregacji Zakonów i Instytutów Świeckich: *Kontemplacyjny wymiar życia zakonnego*²².

Działanie Ducha Świętego przejawia się zarówno we wspólnocie jak i poszczególnych jednostkach²³. On objawia osobie konsekrowanej Chrystusa, prowadząc aż do ukształtowania Jego obrazu (chrystoformizm), nadaje kierunek do Ojca (teocentryzm) oraz budzi miłość oddania, która znajduje swój wyraz w ślubach, a z ich pomocą w dążeniu aż do mistyki i kontemplacji, która ma stanowić — według myśli Kościoła, naturalny komponent osoby zakonnej zgodnie z jej konsekrowanym powołaniem. Duch Święty działa przez liturgię. Dzięki Jego mocy Kościół staje się Jego świątynią, w której trwa nieustannie „kult w Duchu i Prawdzie”²⁴. On pozwala widzieć nie tylko ludzkie oblicze Kościoła, lecz rzeczywisty i najgłębszy sens Chrystusowego misterium wspólnoty. Ducha Świętego posiadamy w takiej mierze, w jakiej kochamy Kościół²⁵.

Dowartościowanie roli Ducha Świętego w Kościele i jego kulcie, Sakramentach, szczególnie w Eucharystii, w której utrwala On zespolenie z Chrystusem i Kościołem, domaga się znajomości chrystologii, pneumatologii i eklezjologii.

6. Związanie etapów formacji z liturgią.

Ostatni Dokument Stolicy Apostolskiej o życiu konsekrowanym podaje definicję formacji, która obejmuje całe życie i „polega na tym, aby stawać się coraz lepszym uczniem Chrystusa, aby pogłębiać z Nim swą jedność upodabniać się do Niego”. Definicja ta jest na wskroś religijna²⁶.

Na podstawie analizy dokumentów soborowych i posoborowych oraz powyższych refleksji można ukazać kierunek i następujące akcenty, jakie należałoby podkreślić, oraz szczególną rolę liturgii:

- powołanie jest owocem wolności duchowej i stanowi przedłużenie konsekracji chrztu;
- buduje się ono na wierze, która powinna być nieustannie zgłębianą;
- życie zakonne ma kierunek teocentryczny, wertykalny;
- jest związaniem się osobowym z Chrystusem, który jest pierwszy w życiu osoby konsekrowanej;
- więź z Chrystusem domaga się nieustannego rozwoju życia modlitwy i głębokiego włączenia w liturgię;

²² Dokum. *Kontemplacyjny wymiar*, jw. wstęp.

²³ Por. DE 2.

²⁴ J 4, 23; Por. DK 1; DM 41.

²⁵ Por. DFK 9.

²⁶ Por. Dokum. *Istotne elementy*, jw. 45, 48.

- pełne zaangażowanie się w miłość Chrystusa wymaga świadectwa w oparciu o żywą więź z Kościołem;
- formacja wymaga wierności natchnieniom Ducha Świętego, który kształtuje w nas obraz Chrystusa;
- to wszystko dokonuje się w ramach własnego charyzmatu, na wzór i pod opieką Maryi.

Kościół kładzie mocny nacisk na dobrą formację zakonną. Wskazuje, że szczególnym jej zadaniem ma być zanurzenie osób powołanych w doświadczenie Boga. W każdym jej aspekcie ma być realizowana w głębokiej łączności z Kościołem²⁷. Obowiązuje tu zasada „gradatim et per progresionem” i swoistego rodzaju mistagogia.

Wymagania Kościoła w formacji liturgicznej życia zakonnego są następujące:

- a) Liturgiczną formację życia duchowego powinny siostry otrzymać przez należyte pouczanie i kierowanie²⁸.
- b) Pełniejsza dojrzałość powołania zależy od formacji doktrynalnej, dlatego od samych jej początków ma być zaplanowane systematyczne studium Misterium Chrystusa, sakramentalnego charakteru Kościoła oraz życia zakonnego²⁹.
- c) Właściwością okresu nowicjatu jest życie polegające na poszukiwaniu Boga w odosobnieniu i modlitwie. Należy więc wdrażać nowicjuszkę w kontemplowanie tajemnicy Odkupienia, czytanie i rozważanie Pisma św., przygotowanie do kultu Bożego sprawowanego w liturgii i praktyki życia konsekrowanego Bogu i ludziom. Ta forma ma być oparta na głębokich podstawach biblijnych, liturgicznych, patrystycznych, teologicznych i duchowych³⁰. Dopiero poprzez mistagogiczne zgłębianie tajemnicy, do której intelekt utarował wstępną drogę nowicjuszkę zanurzą się w sferę eschatologiczną³¹.
- d) Już od początku nowicjatu należy przygotować siostry do kształtowania pełniejszej świadomości i troski o Kościół partykularny, jak również pogłębieniu wierności swemu powołaniu.
- e) Ci, którzy podejmują odpowiedzialność za formację, winni posiadać nabyte doświadczenie Boga i modlitwy, mądrość płynącą z uważnego i długiego słuchania Słowa Bożego, umiłowania liturgii i zrozumienia jej roli w wychowaniu duchowym i kościelnym oraz znajomość mistagogii³².

²⁷ Por. KK 44; Adhor. ET 50; Dokum. MR 10.

²⁸ Por. KL 17.

²⁹ Por. Dokum. MR 30.

³⁰ Por. KPK, kan. 652.

³¹ Por. Świerżawski, dz. cyt., s. 46—48; Appendix: *Instructio de institutione*, jw. 20, 26.

³² Por. Dokum.: *Kontemplacyjny wymiar*, jw. 20, 27.

- f) Przełożeni mają szerzyć świadomość i doświadczenie przeżywania misterium Kościoła i jego struktury ożywiającej obecności Ducha Świętego oraz dążyć, by rodzina zakonna była żywym środowiskiem świadczącym o prawdziwym życiu liturgicznym i ukazywała piękno służby Bożej⁸³.
- g) Więź z Kościołem ma być nieustannie rozwijana i pogłębiana, podtrzymywana przez właściwe informacje o nauce zawartej w dokumentach soborowych i papieskich, o życiu i działalności Kościoła, przez wyrobienie owego zmysłu Kościoła, który nazywamy *sentire cum Ecclesia* na drodze włączenia się w to, czym Kościół żyje⁸⁴.

Te akcenty formacji liturgicznej znajdują swoje zastosowanie w programach formacji instytutów zakonnych choć jeszcze w stopniu nie najwyższym⁸⁵.

II. REALIZACJA ODNOWY LITURGICZNEJ W ŻENSKICH WSPÓLNOTACH ZAKONNYCH

1. Moment normatywny.

Na podstawie prawodawstwa instytutów zakonnych można stwierdzić, że ogólnie odnowa liturgiczna została przyjęta bardzo pozytywnie i natychmiast wprowadzona w życie. Wspólnoty żeńskie po Vaticanum II zgodnie ze wskazaniem Kościoła zwołały specjalne kapituły, na których dokonano rewizji konstytucji, dyrektoratów, zwyczajników, modlitewników i ceremoniałów. W pierwszych tekstach przystosowanej odnowy dostrzegalny jest brak głębszej refleksji teologicznej, stąd ubóstwo nowych zasad lub ich niekomunikatywność, przepisywanie zasad ogólnych, teksty mało przemyślane. Położono w odnowie szczególny nacisk na wspólnotowość. Konstytucje podkreśliły rolę liturgii we wspólnocie. Za jej ideał przyjęły wspólnotę wieczernika, która na wzór Apostołów, oderwana od ducha tego świata, zgromadzona w jedno przy Chrystusie, w skupieniu słucha Jego słów, trwa w Nim na modlitwie, karmi się Jego Ciałem, uczy się pokornej służby bliźnim⁸⁶, lub wspólnotę pierwszego Kościoła; gdzie wszyscy gromadzili się w imię Pana, którą ożywiała jedna myśl i jeden duch, wszyscy żyli tą samą Ewangelią, karmili się jedną Eucharystią, trwali wspólnie na modlitwie, jednoczyło ich nau-

⁸³ Por. Dokum. MR 22, 25.

⁸⁴ Tamże 29; Por. Przemówienie Jana Pawła II. Filipiny—Baklaran. 17. II. 1981.

⁸⁵ Program formacji w Zgromadzeniu Sióstr Rodziny Nazaretańskiej (maszynopis).

⁸⁶ Por. Konst. AChK 148.

czanie apostołskie, wspólne łamanie chleba i wspólne śpiewanie psalmów, owocem tego była wspólnota umysłów i serc oraz wspólnota posiadanego dobra⁸⁷.

2. Etapy realizacji.

Po okresie próbnym przepracowano zasady zawarte w konstytucjach pierwszej wersji, przygotowując teksty bardziej dopracowane na okres ponownego przystosowania. Nacisk położono tu na opracowanie duchowości instytutów i ujęcie własnego charyzmatu, co stwarzało najwięcej trudności w opracowaniu. Wiele instytutów pracuje nadal nad ostatecznymi wersjami z zastosowaniem nowego Kodeksu Prawa. Konstytucje czasu próbnego zawierają szersze spojrzenie na życie liturgiczne. Podkreślają rolę liturgii w duchowej formacji siostr, akcentują, że życie całkowicie poświęcone Bogu powinno być jak najściślej włączone w liturgię, która jako źródło chrześcijańskiego życia winna wywierać wpływ na całe ich życie zakonne⁸⁸. Ponieważ z liturgii życie wewnętrzne czerpie największą wartość, ma ona nadawać charakter ich pobożności, aby żyjąc na co dzień jej duchem mogły jednoczyć się z Chrystusem, we wszystkich tajemnicach Jego życia w celu wielbienia Trójcy Świętej⁸⁹.

3. Różnice w redakcji.

Zauważyć można różnice w redakcji Konstytucji. Wspólnoty większe o zasięgu międzynarodowym posiadają bardziej dojrzałe opracowanie. Wiele wspólnot zakonnych miało trudności w przygotowaniu tekstów, mimo sugestii Wydziału Spraw Zakonnych, gdyż sama odnowa wymagała studium i dostatecznej znajomości w ujęciu odnowy.

Zauważa się czasem pomoc niewidoczną lub mało konkretną oraz opóźnienie w opracowaniu zasad, jak również trudności w dostosowaniu ducha Założycieli do współczesnych wymagań duchowego życia liturgicznego. Stopniowe opracowanie dyrektorów, modlitewników, porządków nabożeństw, ceremoniałów, zwyczajników, programów formacji najczęściej jeszcze nie są redagowane. Wspólnoty w centrach generalnych, poza Polską, szybciej się z tym uporały, gdyż wchodziła tu w rachubę adaptacja do norm ogólnych, zwłaszcza gdy istniały zasady rodzin męskich.

4. Pozytywne czynniki w przeprowadzeniu odnowy.

Rolę pozytywną w odnowie odegrały:

- próba zastosowania spontaniczności w liturgii;
- powiązanie liturgii z formami modlitwy charyzmatycznej (lecz tu bez większych doświadczeń);

⁸⁷ Por. Konst. CFS 175.

⁸⁸ Por. KL 10, 14; Konst. SRM 155.

⁸⁹ Por. Konst. FSK 18; Konst. SPU 16; Konst. SNSJ 104; KL 33, 45, 55.

- opracowanie modlitewnika Liturgicznej Modlitwy Dnia;
- włączenie się wspólnot żeńskich w życie liturgiczne diecezji i parafii;
- organizowanie liturgii w małych kręgach.

5. Trudności w przeprowadzeniu odnowy.

Czynnikami negatywnymi w przeprowadzeniu odnowy były:

- brak refleksji teologicznej nad dokumentami Stolicy Apostolskiej,
- brak specjalnych studiów ujmujących zagadnienie wewnętrznej formacji liturgicznej we wspólnotach żeńskich;
- czasem formalizm i trzymanie się schematów;
- wyczekiwanie na sugestie Stolicy Apostolskiej;
- lęk przed nowością;
- zbyt ni nacisk formy liturgicznej z góry określonej;
- brak ksiąg liturgicznych;
- trudności w powiązaniu formacji liturgicznej z duchowością instytutów.

6. Błędy w przystosowaniu odnowy.

Nie brakło w odnowie błędów z powodu przeakcentowań i braku właściwego zrozumienia. Nie wystąpiły one jednak z takim nasileniem w Polsce, jak w niektórych krajach np. na Zachodzie Europy, Stanach Zjednoczonych.

Wśród takich, jak:

- jednostronne ujmowanie konsekracji,
- zbyt ni akcentowanie wiedzy fachowej i wierności przepisom, mniej zaś teologii, co prowadziło do zagubienia własnej tożsamości,
- za małe zwracanie uwagi na przeżywanie istotnych elementów życia zakonnego i wskazania Stolicy Apostolskiej,
- usunięcie wyrzeczeń podejmowanych dobrowolnie,
- tendencje odśrodkowe, separalistyczne w stosunku do hierarchii Kościoła,
- tworzenie małych wspólnot opartych na przyjaźni bardziej niż decyzji przełożonych,
- przeakcentowanie działania (przede wszystkim człowiek potrzebujący),
- szukanie w charyzmacie Założyciela wszystkich możliwych darów lub podejmowanie wielości zadań apostołskich doraźnych z stratą własnych,

- szukanie prywatnej inicjatywy w apostołstwie,
- błędne rozumienie stosunku osób zakonnych do ubogich (walczyć o ich prawa) znalazły się błędy dotyczące modlitwy i samej liturgii.

Po Soborze położono silny nacisk na modlitwę liturgiczną z pominięciem modlitwy wspólnej. Usuwano modlitwy z duchowości instytutu, co było ze szkodą dla ducha własnej wspólnoty zakonnej. Czym innym bowiem jest zaniedbywanie, a czym innym skracanie modlitw. Nie doceniano modlitwy prywatnej osobistej, która jest konieczna. Przyjmowano różne kierunki modlitwy (w najlepszej wierze), formy modlitwy charyzmatycznej, spontanicznej zamiast modlitwy zespołonej, podkreślano tylko modlitwę liturgiczną. Wiele cech było tu dobrych, ale ujmowane jednostronnie nie obejmowały całego człowieka lub wszystkich członków wspólnoty. Modlitwy spontaniczne rozbiły wspólne, a gdy osłabła spontaniczność, zanikała w ogóle modlitwa. W niektórych krajach i środowiskach pomijano tradycyjne formy kultu maryjnego (np. różaniec), podkreślano jedynie kult Chrystusa⁴⁰.

7. Wskazania Kościoła.

W związku z tym Przełożeni zakonnicy i Kapituły, zwrócili się do Stolicy Apostolskiej z prośbą o wskazówki, które by służyły dokonaniu oceny przeszłości oraz spojrzeniu w przyszłość.

Na zlecenie Jana Pawła II został opracowany dokument: *Życie zakonne w nauczaniu Kościoła — jego istotne elementy przeżywane w instytutach oddających się pracom apostołskim*.

A oto niektóre wyjaśnienia zawarte w dokumencie:

- podstawą życia zakonnego jest konsekracja rozumiana w znaczeniu biernym i czynnym, ona jest zarazem podstawą apostołstwa;
- stwarza też szczególną harmonię między Bogiem a człowiekiem, a w Nim z członkami instytutu (*communio* oznacza tu życie wspólne);
- wspólnota musi prowadzić przede wszystkim życie zakonne, stąd prymat modlitwy przed działaniem;
- zachowanie własnej tożsamości;
- zakony są częścią Kościoła i jego tajemnicy jako rzeczywistości społecznej;
- życie zakonne nie może utrzymać się bez głębokiego życia modlitwy indywidualnej, wspólnotowej i liturgicznej;
- modlitwa wymaga stałych form;

⁴⁰ Por. A. Zuchowski, *Ocena odnowy soborowej życia zakonnego w oparciu o dokument „Istotne elementy”* (maszynopis).

- modlitwa jest nie tylko osobistym zwróceniem się do Boga, ale również wspólnotową odpowiedzią (adoracji, wstawiennictwa, uwielbienia, dziękczynienia);
- życie zakonne nie może stać się odbiciem konsekracji Chrystusa, jeśli nie ma w nim elementu wyrzeczenia się siebie;
- w Maryi, Matce Boga i Kościoła, życie zakonne osiąga głębsze zrozumienie samego siebie⁴¹.

III. KIERUNKI FORMACJI LITURGICZNEJ WE WSPÓLNOTACH ZAKONNYCH ŻEŃSKICH W POLSCE

1. Msza św. centrum życia i formacji liturgicznej.

Eucharystia jako ośrodek liturgii stanowi przygotowanie i źródło, szczyt i cel działalności Kościoła, a zarazem centrum całego jego życia, w nim każdej wspólnoty i każdego chrześcijanina⁴². W Najświętszej bowiem Eucharystii zawiera się całe duchowe dobro Kościoła, sam Chrystus, nasza pascha i chleb żywy, jak również znajduje się całe Jego posłannictwo i to w sposób nierozdzielny Sakramentem Ofiarą i Sakramentem — Komunią i Sakramentem Obecnością⁴³. Stąd głównie z Eucharystii jako ze źródła spływa łaska i z największą skutecznością dokonuje się uświęcenie człowieka⁴⁴.

Wspólnoty zakonne zebrane w imię Pana mają Eucharystię jako swe naturalne centrum i podstawę duchowości⁴⁵. Stanowi ona dla nich źródło dynamizmu kontemplacyjnego i misjonarskiego⁴⁶, szkołę ofiary, centrum życia Bożego zarówno dla całej wspólnoty jak i każdej siostry. Jest źródłem jedności i pomocy do pełnienia dzieł miłości, centrum życia modlitwy i najpełniejszym wyrazem pobożności, jako ośrodek dnia⁴⁷, źródło siły i umocnienie ducha ofiary⁴⁸.

Będąc pomocą do najściślejszego zjednoczenia z tajemnicą Kościoła jest również duszą apostołstwa w dzieleniu się miłością z ludźmi, a łącząc wspólnotę daje jej wzrost w miłości⁴⁹.

Całkowite oddanie się Bogu w Chrystusie to cel i odpowiedź na Jego miłość w łasce powołania zakonnego, dlatego siostry starają się włączać w Ofiarę Eucharystyczną każdy swój dzień wypełniony du-

⁴¹ Por. Dokum. *Istotne elementy*, jw. 11—13, 18, 28—29, 31, 53.

⁴² Por. KK 11; KL 41; PO 2, 56.

⁴³ Por. Jan Paweł II: Encyklika RH 20; Instr. *Eucharisticum Mysterium* 3 a.

⁴⁴ Por. KL 10.

⁴⁵ Por. Konst. SRM 156; Konst. SMDP 65; Konst. SNSJ 400 d.

⁴⁶ Por. Konst. FMM 64.

⁴⁷ Por. Konst. SM 82; Konst. SMBB 54; Konst. FMNP 16.

⁴⁸ Por. Konst. SSz 22; Konst. SIJ 49; Konst. SJ 58.

⁴⁹ Por. Konst. SWJ 74; Konst. SOSA 128; Konst. CSSF 3, 26; Konst. SPU 47; Konst. SPMCh 26.

chem prawdziwej miłości i służby⁵⁰. W przypadku franciszkanek Eucharystia w szczególny sposób kształtuje duchowość siostr upodabniając do Chrystusa ubogiego i ukrzyżowanego przez życie w ubóstwie, pokorze, prostocie i radości⁵¹.

Wszystkie konstytucje podkreślają świadome, pobożne i czynne w niej uczestnictwo, choć na różnym stopniu pogłębienia. Ducha doskonałej adoracji kształtują w sobie siostry przez osobowy kontakt z Chrystusem w Liturgii Słowa i aktywne uczestnictwo w Uczcie Eucharystycznej, powiązane z formowaniem właściwych postaw mszalnych. Jest ona także przedłużeniem osobistej ofiary złożonej w ślubach i odnawianej w codziennej Mszy św.

Niektóre wspólnoty podkreślają w sposób szczególny kult Eucharystii. Stanowi on niejako ich istotę, gdyż pobożność eucharystyczną mają zakorzenioną w swej duchowości jako szczególny rys. Świadczy o tym chociażby przyjmowana nazwa np.: Klaryski Ubogie od Wieczystej Adoracji. Za specjalne swe powołanie uznały one apostołstwo wieczystej adoracji. Inne wspólnoty podkreślają swą pobożność eucharystyczną przyjęły specjalne hasła⁵², czy specjalne zadania apostołskie np. Siostry Westiarki, które cechuje szczególna gorliwość o chwałę Bożą i ozdobę świątyni, starają się podnosić godność liturgii przez prowadzenie pracowni szat liturgicznych⁵³. Dla rozwijania swej pobożności eucharystycznej siostry nie tylko prywatnie (przynajmniej raz dziennie), lecz także przez częste, bądź codzienne wystawienie Najświętszego Sakramentu, a nawet wyłączone oddanie się adoracji w duchu wynagrodzenia uwielbiają Chrystusa obecnego w Eucharystii⁵⁴.

Adorują Go jako niewyczerpane źródło dobra, ośrodek swego życia konsekrowanego i siostrzanej wspólnoty, szukając światła umocnienia we wszystkich sytuacjach życia, uczą się pokory, ofiary, ciąglego oddawania się Ojcu⁵⁵.

Umilowanie Jezusa obecnego w Eucharystii skłania siostry do gorliwości w ożywianiu „głębokiej czci dla tej Tajemnicy Miłości” oraz troski o ozdobę domu Bożego⁵⁶. W adoracji widzą „twierdzę obronną”, „ognisko rozpalające miłość Bożą” i służbę bliźnim, jak również pogłębienie ducha modlitwy, w której gorliwość rozbudza się, oczyszcza i doskonali⁵⁷. To osobiste spotkanie z Chrystusem jest dla nich źródłem radości, pokoju i wytrwałości, pomaga szukać Go obecnego w każdym człowieku i we własnym sercu⁵⁸.

⁵⁰ Por. Konst. SSJ 75; Konst. MKK 64.

⁵¹ Por. Konst. SEW 5 b.

⁵² Konst. SIJ 16; Konst. CSSF 2, 2.

⁵³ Por. Konst. SWJ 77, 8, 10 a. b. c.

⁵⁴ Por. Konst. SNSM 109; Konst. SSz III/3; Konst. AchK 161; Konst. CSSF 27; Konst. UKWA 1—6.

⁵⁵ Por. Konst. SNSJ 109.

⁵⁶ Por. Konst. SSJ 14,

⁵⁷ Por. Konst. SPU 81.

⁵⁸ Por. Konst. SNSM 107.

Dla rozbudzenia w przyszłych profeskach gorącej pobożności względem Eucharystii, wpojenia kultu adoracyjnego siostry w domach zakonnych adorują Chrystusa wystawionego w Najświętszym Sakramencie kilka godzin w ciągu dnia ⁵⁹.

2. Próby łączenia modlitwy Godzin z Mszą św.

Ofiara Eucharystyczna oraz Liturgia Godzin jako publiczna modlitwa Kościoła stanowią najpełniejszy wyraz pobożności i najwznioślejszą formę służby Bożej ⁶⁰. Siostry podejmują na pierwszym miejscu modlitwę Kościoła, włączając się w zbawczą misję Chrystusa i Jego modlitwę, uważając ją zgodnie z nauką Kościoła za najwznioślejszą formę dialogu z Bogiem — jako pieśń uwielbienia, dziękczynienia, prześlągania oraz próśby — składaną Ojcu wraz z Chrystusem, Kościołem i całym stworzeniem ⁶¹.

Ona stanowi dla nich szkołę doskonałego życia, źródło życia wewnętrznego i ascezy. Jest przygotowaniem do sprawowania Eucharystii ⁶².

Starają się odprawiać: godnie, uważnie, pobożnie i świadomie z zachowaniem momentów kontemplacji i milczenia z udziałem wspólnoty i, o ile to możliwe, zgodnie z porą dnia ⁶³. Starają się, by odnowione sercem i wewnętrzną postawą trwania przy Bogu swą treścią uświęcały każdy ich dzień ⁶⁴. Aby unikać rutyny, odmawiają na różne sposoby: śpiew i recytację z zastosowaniem czytania większych dobranych urywków z Pisma św., po każdym Psalmie lub po odmówieniu wszystkich Psalmów. Na zjazdach, rekolekcjach, dniach skupienia, w dni świąteczne starają się łączyć modlitwę poranną Liturgii Godzin z Mszą św. i uroczyście śpiewaną. Niektóre wspólnoty dowartościowały bogactwo duchowe zawarte w modlitwie czytań ⁶⁵, inne natomiast z braku modlitewników sięgnęły do brewiarza kapańskiego ⁶⁶.

3. Sakrament Pojednania i duch pokuty.

W wytrwałym dążeniu do udoskonalenia łaski chrztu ⁶⁷, do wierneho odzwierciedlenia w życiu zakonnym życia Chrystusa oraz posłuszeństwa natchnieniom Ducha Świętego ważną rolę odgrywa Sakrament Pokuty.

⁵⁹ Por. *Instructio de institutione*, jw. 27; Konst. SNSJ 311.

⁶⁰ Konst. CMN 54.

⁶¹ Por. DZ 7; Konst. SJ 69; Konst. SRM 158; Konst. SNSM 100.

⁶² Por. Statuty SJ 75; Statuty SSz 66.

⁶³ Por. KL 30; Konst. SMBB 56; Konst. SPU 50; Konst. AChK 9.

⁶⁴ Por. Konst. SJ 69; Konst. SSW 87; Konst. SN 85; Konst. SMDP 66.

⁶⁵ Por. Dokum. *Kontemplacyjny wymiar*, jw. 12.

⁶⁶ Siostry Służebnice Krzyża.

⁶⁷ Por. Konst. OP 7 b.

Pojednanie dokonane przez Chrystusa w Jego zbawczym misterium przenika całe życie Kościoła, stanowi szczytowy moment pokutnego nastawienia, znajdujący swój wyraz w liturgii, bowiem nawrócenie oraz pokuta stanowią warunek kultu oddawanego Bogu (por. Iz 1, 11—15, 18; Jr 3, 22).

Konstytucje poświęcają wiele miejsca życiu pokuty i jej praktykom zalecanym przez Kościół. Podkreślają konieczność Sakramentu Pokuty w postępie duchowym życia konsekrowanego, które wymaga prawdziwej czystości zewnętrznej⁶⁸, przyczynia się do odnowy życia we wspólnotcie, usposabia do owocnego korzystania z Eucharystii oraz pomaga do ściślejszego zjednoczenia się z Tajemnicą Kościoła⁶⁹, pomaga do przepojenia życia duchem pokuty. Siostry podejmują też wytrwale praktyki pokutne. Okres Wielkiego Postu jest dla nich czasem intensywnej pokuty, organizują kontrolę życia przez wspólne ćwiczenia o charakterze pokutnym. Wybrane dni, tygodnie (środa, sobota) lub wigilie świąt patronalnych są dodatkowymi dniami umartwień i postu. Każdego kwartału odprawiają dzień pokuty za grzechy osób Bogu poświęconych oraz wszelkie nie spełnione obietnice narodu polskiego. Niektóre Zgromadzenia posiadają specjalne domy modlitwy lub pustelnie, by wynagradzać Bogu za grzechy świata⁷⁰.

4. Kierunek biblijny.

Sobór upomina by przez częste czytanie Pisma św. wspólnoty zakonne zdobywały „wniosłego poznania Jezusa Chrystusa”. Pismo św. jest jak gdyby zwierciadłem, w którym Kościół pielgrzymujący ogląda Boga, od którego wszystko otrzymuje⁷¹.

Mając na uwadze wskazania Soboru Słowo Boże stanowi dla sióstr niewyczerpane źródło życia duchowego⁷², dlatego z żywą wiarą, pokorą, otwarciem się i gotowością starają się czytać i rozważać Pismo św., zwłaszcza Ewangelię wiedząc, że spotykają tam Boga, który przez swoje słowo kształtuje w nich nowego człowieka, uczy szukać Jego woli i widzieć Chrystusa we wszystkich ludziach⁷³. Pismo św. stanowi ich pierwszą lekturę duchową. Niektóre wspólnoty wprowadziły formację biblijną⁷⁴ (Siostry Służebniczki Starowiejskie). Nadto wszystkie Konstytucje uwzględniają znaczenie Pisma św. w formacji, na każdym jej etapie jako niezbędne w rozumieniu życia za-

⁶⁸ Por. Konst. SOSA 141—143; Konst. SRM 181; Konst. SMDP 57; Konst. SSz 24.

⁶⁹ Por. Konst. CFS 89; Konst. SPU 63; Konst. SWJ 84.

⁷⁰ Por. Statuty SJ 100; Konst. FSK 64; Konst. SPU 59.

⁷¹ KO 25, 7; DZ 6.

⁷² Por. Konst. SSJ 173.

⁷³ Por. Konst. SMBB 57; Statuty SSz 1.

⁷⁴ Siostry Służebniczki Starowiejskie.

konnego. Aby siostry mogły rozmiłować się w Ewangelii i by ona przenikała całe życie sióstr, przygotowują się do tego przez:

- wykłady
- refleksyjne czytanie,
- dzielenie się Ewangelią,
- modlitwy i rozmyślanie oparte na tekstach Pisma św.,
- czytanie indywidualne i zbiorowe,
- nabożeństwa biblijne.

5. Akcentowanie świąt patronalnych i kult ducha Założycieli.

Tu brak studiów ujmujących specyfikę. Konstytucje wielu instytutów zakonnych podkreślają znaczenie misterium Chrystusa, odsłanianego w ciągu roku liturgicznego. Ono pozwala im trwać u stóp Krzyża i coraz głębiej wnikać w tajemnicę odkupienia⁷⁵. Każda niedziela jest dla sióstr radosnym przeżyciem Zmartwychwstania Chrystusa i dziękczynieniem za dzieło Odkupienia, przeżyciem własnej konsekracji i dniem wspólnoty zespolonej z tajemnicą Kościoła⁷⁶. W przeżywaniu roku liturgicznego akcentują okres Adwentu, Bożego Narodzenia, Wielkiego Postu i Wielkanocy oraz święta patronalne związane ze swą duchowością. Te czasy stanowią dla nich szczytowe okresy przygotowania wewnętrznego, poprzez intensywną modlitwę, pokutę i wyrzeczenie, na spotkanie z Panem⁷⁷.

6. Maryjny kierunek w odnowie wspólnot zakonnych.

Życie zakonne byłoby niepełne, gdyby było pozbawione kultu Matki Bożej zgodnie z nauką i Tradycją Kościoła⁷⁸.

Kierunek ten jest mocno akcentowany w liturgicznej odnowie wspólnot żeńskich w Polsce. Niektóre z nich, szczególnie kult Matki Bożej zaznaczyły w nazwie Zgromadzenia (np. S. Niepokalanego Serca Maryi, Córki Maryi Niepokalanej, Służki NMP Niepokalanej, S. Matki Bożej Bolesnej, Rodziny Maryi, Służebnice Matki Dobrego Pasterza). Maryjny aspekt duchowości tych wspólnot skłania je do specjalnej formacji maryjnej, w duchu soborowej i posoborowej nauki. Liczne wspólnoty, zwłaszcza franciszkańskie, uznały za siebie właściwy maryjny rys duchowości⁷⁹.

Konstytucje sióstr podkreślają, że Maryja jest dla nich szkołą oraz najznakomitszym wzorem i świadectwem wiary, miłości i doskonałego zjednoczenia z Chrystusem, lecz przede wszystkim wzorem

⁷⁵ Por. Konst. FSK 9.

⁷⁶ Por. Konst. SPU 46; Konst. FMM s. 26; Konst. OSC 222.

⁷⁷ Por. Ustawy SMBB 79; Statuty SJ 89.

⁷⁸ Por. Dokum. *Kontemplacyjny wymiar*, jw. 13.

⁷⁹ Por. Konst. SSJ 127.

kultu, przez który ich życie konsekrowane staje się ofiarą składaną Bogu⁸⁰. Ze względu na jej cechy, jakimi są pokora (Łk 1, 48), ubóstwo pełne godności i ufności pokładanej w Bogu (Łk 1, 48; 2, 24) oraz dziewicza czystość nazywana jest „Żywicielką cnót zakonnych”⁸¹. Idąc za posoborową nauką Kościoła, siostry widzą Maryję obok Chrystusa uważając, iż wszystkie Jej tajemnice były od początku do końca zespolone z Chrystusem (od Wcielenia aż po Kalwarię). Siostry kształtują swoją osobowość zakonną w zwierciadle Jej życia. Ona prowadzi je do Chrystusa i najlepiej uczy służby dla Kościoła⁸².

W Maryi — Służebnicy Pańskiej widzą także wzór modlitwy i kontemplacji. Wiara, z jaką spełniała swoją rolę i rozważała w „swoim sercu” wydarzenia z życia Chrystusa, uczy przyjmowania i słuchania Słowa Bożego, które w liturgii podaje Kościół⁸³.

Maryja jest nie tylko dla siostr modelem życia, ale przede wszystkim jest ich Matką, Opiekunką, Przewodniczką. Do Niej się uciekają i oddają się Jej w macierzyńską niewolę, czczą Jej święta, w soboty odmawiają Liturgię Godzin, codziennie różaniec, Anioł Pański, śpiewają Godzinki⁸⁴.

Podsumowując należy stwierdzić, że odnowa liturgiczna w instytucjach żeńskich znalazła zastosowanie, które ciągle się pogłębia, mimo iż nie zaakcentowano bardzo wyraźnie w prawodawstwie wspólnot specjalnej formacji liturgicznej. Problem odnowy liturgicznej w wielu wspólnotach, ponieważ ostateczne wersje konstytucji nie zostały jeszcze ukończone, jest nadal realizowany w trakcie powolnego procesu.

Prawdziwa odnowa liturgiczna w życiu wspólnot zakonnych żeńskich wskazuje na potrzebę przygotowania w przyszłości kadr do prowadzenia formacji w nowym duchu odnowy liturgicznej w powiązaniu jej z teologią życia zakonnego oraz duchowością poszczególnych instytucji. Należałoby również uwzględnić w programach Seminariów Duchownych kształtowanie odpowiedniej postawy duszpasterstwa zakonnicy i przygotowanie kierowników duchownych zgodnie z myślą *Mutuae relationes*⁸⁵.

S. A. ZIELIŃSKA

⁸⁰ Por. KK 63; Paweł VI. Adhor. MC 21; Konst. SEW 16.

⁸¹ Por. Paweł VI, *Charyzmat życia zakonnego*, Poznań-Warszawa 1974 s. 88; KK 65.

⁸² Por. Konst. SNSM 197.

⁸³ Por. Adhor. MC 17; Konst. SNMP 108; Ustawy CMN 30.

⁸⁴ Por. Konst. SPMCh 26; Konst. FSK 10; Adhor. MC 40, 45; Konst. SPU 12; Konst. SNSJ 113.

⁸⁵ Dokum. MR 50; Dokum. *Kontemplacyjny wymiar*, jw. 20.